

Ο ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΤΟΥ Ο ALBRECHT WELLMER ΣΥΖΗΤΑ ΜΕ ΤΟΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟ ΚΑΒΟΥΛΑΚΟ

Ο **Albrecht Wellmer** υπήρξε μαθητής του Αντόρνο και στενός συνεργάτης του πρωταγωνιστή της «δεύτερης γενιάς» της Σχολής της Φρανκφούρτης, Γιούργκεν Χάμπερμας. Συνέβαλε σημαντικά στη συζήτηση γύρω από τη «γλωσσική στροφή» της σύγχρονης κριτικής θεωρίας, ασκώντας εποικοδομητική κριτική σε επιμέρους θεωρήσεις του Χάμπερμας. Υπήρξε τακτικός καθηγητής φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο της Κωνσταντίας και στο Ελεύθερο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου. Τη συνέντευξη πήρε ο Κωνσταντίνος Καβουλάκος, στις 14 Ιανουαρίου 2002, στο Βερολίνο. Την αφορμή έδωσε η έκδοση τον Οκτώβρη 2001 του βιβλίου του Albrecht Wellmer, *Η ελευθερία στο νεωτερικό κόσμο. Για μια ερμηνευτική του δημοκρατικού πολιτισμού*, Αλεξάνδρεια: Αθήνα 2001.

Ο **Κωνσταντίνος Καβουλάκος** διδάσκει κοινωνική και πολιτική φιλοσοφία στο Πανεπιστήμιο Κρήτης. Πρόσφατα εκδόθηκε το βιβλίο του *Πέρα από τη Μεταφυσική και τον Επιστημονισμό*. Ο «διεπιστημονικός υλισμός του Max Horkheimer» (2001).

Κ. Καβουλάκος: *Ας ξεκινήσουμε τη συζήτησή μας από το βιβλίο σας, που μόλις κυκλοφόρησε στην Ελλάδα. Πρόκειται για ένα βιβλίο σχετικά με την «Ελευθερία στο νεωτερικό κόσμο», το οποίο έχει τον υπότιτλο «Για μια ερμηνευτική του δημοκρατικού πολιτισμού». Σε αυτό το βιβλίο μιλάτε για την ερμηνευτική του δημοκρατικού πολιτισμού ως την προσήκουσα μορφή μιας θεμελίωσης των δημοκρατικών μορφών ζωής. Ποια είναι η διαφορά μεταξύ της ερμηνευτικής σας και άλλων στρατηγικών θεμελίωσης, π.χ. αυτής του Χάμπερμας ή άλλων, τις οποίες θα θέλατε ενδεχομένως να αναφέρετε; Γιατί θα έπρεπε να προτιμήσουμε τη δική σας στρατηγική θεμελίωσης;*

A. Wellmer: Στην πραγματικότητα δεν θα ήθελα να βάλω τη λέξη «θεμελίωση» σε πρώτο πλάνο. Σε άλλες εργασίες μου έχω εναντιωθεί στις προσπάθειες ή στις αξιώσεις για μια έσχατη θεμελίωση και έτσι το ζητούμενό μου είναι μάλλον μια εσωτερική ανασυγκρότηση των δημοκρατικών και φιλελεύθερων πεποιθήσεων εντός της συνάφειάς τους. Η λέξη «ερμηνευτική» έχει εδώ διάφορες λειτουργίες: Αφενός αφορά την ίδια την προσπάθεια ανασυγκρότησης ως τέτοια και, αφετέρου, χρησιμοποίησα τη λέξη «ερμηνευτική» και σε ένα άλλο πλαίσιο, εκεί δηλαδή όπου το θέμα μου ήταν να επεξηγήσω τη συνάφεια μεταξύ των ατομικών δικαιωμάτων ελευθερίας και των δημοκρατικών δικαιωμάτων πολιτικής συμμετοχής. Η λέξη «ερμηνευτική» έρχεται σε αντίθεση με προσπάθειες για την αρχιτεκτονική οικοδόμηση μιας δημοκρατικής θεωρίας από το εντελώς αφηρημένο ως το συγκεκριμένο επίπεδο, σαν κι αυτή που συναντούμε μ' έναν ορισμένο τρόπο στον Ρωλς. Το ζητούμενό μου σε αυτό το πλαίσιο ήταν να δείξω ότι τα ατομικά δικαιώματα ελευθερίας και τα δημοκρατικά δικαιώματα συμμετοχής μπορούν να υπάρχουν πραγματικά μόνο ως κάτι που έχει, τρόπον τινά, ένα ορισμένο περιεχόμενο, ως θεσμικά συγκεκριμενοποιημένα δικαιώματα, ως δικαιώματα που συγκεκριμενοποιούνται σε ένα δικαίκο σύστημα. Έτσι που, αν έχει κανείς μόνο τις θεμελιώδεις αρχές, κατά κάποιον τρόπο δεν έχει ακόμα αρκετά στα χέρια του. Αυτό σημαίνει ότι οι αρχές θα πρέπει να ερμηνευτούν και να συγκεκριμενοποιηθούν, όχι μόνο μέσω του συντάγματος, αλλά και μέσω του ίδιου του δικαίου συστήματος, προκειμένου να αποκτήσουν ένα ορισμένο περιεχόμενο. Σχετικά με αυτή την προβληματική υποστήριξα παραπέρα τη θέση ότι αφενός τα ατομικά δικαιώματα ελευθερίας αποτελούν προϋπόθεση, ώστε να μπορεί να υπάρξει ένας δημοκρατικός διάλογος με την πλήρη έννοια του όρου – αυτό σημαίνει ότι είναι αναγκαίοι όροι ενός τέτοιου διαλόγου. Αφετέρου όμως, υποστήριξα ότι, αντιστρόφως, το περιεχόμενο αυτών των δικαιωμάτων ελευθερίας μπορεί να καθοριστεί μόνο εντός του δημοκρατικού διαλόγου. Έτσι δεν υπάρχει καμία ανώτερη αρχή εκτός του δημοκρατικού διαλόγου, η οποία να μπορεί να πει ποια είναι η ορθή ερμηνεία ή η ορθή συγκεκριμενοποίηση αυτών των δικαιωμάτων. Αυτό σημαίνει ότι, τόσο σχετικά με τη θεμελίωση αυτών των δικαιωμάτων, όσο και με την εφαρμογή, την συγκεκριμενοποίηση και τη διατύπωσή τους, βρισκόμαστε πάντα ήδη εντός της πολιτικής γραμματικής του δημοκρατικού διαλόγου και δεν μπορούμε να βρούμε σε κανένα σημείο απ' αυτήν, ούτε προς μια μορφή έσχατης θεμελίωσης ούτε με την έννοια ότι θα μπορούσε να υπάρξει μια αρμόδια αρχή, μια τρόπον τινά δημοκρατικά νομοποιημένη αρχή, η οποία θα λάμβανε τις τελικές αποφάσεις.

Κ.Κ.: *Ένα κεντρικό στοιχείο στην ερμηνευτική σας οικειοποίησης του κανονιστικού περιεχομένου ενός δημοκρατικού πολιτισμού ή, πιο σωστά, ενός δυνατού δημοκρατικού πολιτισμού, είναι η έννοια του «δημοκρατικού κοινωνικού ήθους». Θα μπορούσατε ίσως να μας εξηγήσετε τι σημαίνει αυτός ο όρος;*

A.B.: Ναι, η έννοια του «δημοκρατικού κοινωνικού ήθους» είναι μια κάπως παράδοξη αναδιατύπωση ή επανεμφάνιση μιας εγγελητικής έννοιας, δηλαδή της έννοιας του «συγκεκριμένου» ή «ουσιακού κοινωνικού ήθους» (substantielle Sittlichkeit). Στον Χέγκελ αυτή η έννοια στρέφεται εναντίον μιας αφηρημένης ηθικής διατύπωσης των θεμελίων της συμβίωσης στο νεωτερικό κράτος. Όμως στον Χέγκελ, η έννοια του «ουσιακού κοινωνικού ήθους», παρόλο που αναφέρεται σε ένα νεωτερικό κράτος, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τη φιλοσοφία του δικαίου, έχει πάντα έντονα παραδοσιακά στοιχεία. Αυτό σημαίνει ότι έχει επίσης ένα ορισμένο περιεχόμενο, το οποίο ο Χέγκελ ανέλυσε στη φιλοσοφία του δικαίου. Με το «δημοκρατικό κοινωνικό ήθος» ήθελα να οικειοποιηθώ ένα στοιχείο αυτής της εγγελητικής έννοιας, χωρίς όμως να πάρω μαζί και τα παραδοσιακά στοιχεία που έχει στον Χέγκελ. Αυτό που ήθελα να πάρω είναι η ιδέα ότι μια δημοκρατική μορφή ζωής είναι αδιανόητη, εάν δημοκρατικοί τρόποι συμπεριφοράς, στάσεις και ανακλαστικά δεν έχουν μετατραπεί, τρόπον τινά, σε δεύτερη φύση των ανθρώπων που ζουν σε μια δημοκρατία, γιατί διαφορετικά η δημοκρατία θα ήταν μια καθαρά τυπική διαδικασία, χωρίς κανένα ζωντανό περιεχόμενο. Αυτό σημαίνει ότι με τον όρο «κοινωνικό ήθος» εννοώ κάτι που δεν είναι απλώς συνείδηση ηθικών αρχών, αλλά που εκφράζεται διαρκώς στη ζωή, στους τρόπους συμπεριφοράς των ανθρώπων, ως μια μορφή της δημοκρατικής αντιμετώπισης των άλλων, των συγκρούσεων, των διαφωνιών κ.ο.κ.

K.K.: Θα μπορούσε κανείς εντελώς σχηματικά να μιλήσει για μια «εγγελητικοποίηση του Χάμπερμας»;

A.W.: Ναι, με μια ορισμένη έννοια, την οποία βρίσκουμε κάποτε με κάπως διαφορετική μορφή στον ίδιο τον Χάμπερμας, αν και όχι πάντα με σαφή τρόπο.

K.K.: Νομίζω ότι πραγματικά στο βιβλίο του *Faktizität und Geltung* (ελληνική μτφρ: *Το πραγματικό και το ισχύον, Νέα Σύνορα: Αθήνα 1996*) κάτι τέτοιο δεν είναι καθόλου σαφές. Υπάρχει κατά κάποιον τρόπο μια αντίθεση μεταξύ των κεφαλαίων. Για παράδειγμα, τα κομμάτια που αναφέρονται στην κοινωνία των πολιτών ακολουθούν πολύ περισσότερο την κατεύθυνση, την οποία περιγράφετε, απ' ό,τι τα κομμάτια που αναφέρονται στη θεμελίωση του συστήματος των δικαιωμάτων κ.λπ.

A.W.: Ναι, ακριβώς. Και εγώ ήθελα να ενσωματώσω αυτό το στοιχείο εξ αρχής στην έννοια του δημοκρατικού δικαίου ή της δημοκρατικής νομιμότητας. Κι αυτό εξαιτίας της σκέψης ότι χωρίς αυτό που αποκάλεσα δοκιμαστικά «δημοκρατικό κοινωνικό ήθος» δεν μπορεί να υπάρξει αληθινά δημοκρατική κοινωνία. Θα πρέπει λοιπόν να έχουμε τις αρχές ενσωματωμένες σε μορφές ζωής και ανθρώπινες στάσεις, μάλιστα σε ανακλαστικά, ακόμα και σε συναισθήματα.

K.K.: Ναι, κάτι που μένει κατά κάποιον τρόπο υποφωτισμένο στον Χάμπερμας. Όμως ποια θέση έχουν τα ατομικά δικαιώματα ελευθερίας στη δική σας σύλληψη της δημοκρατίας;

A.W.: Έχω μιλήσει γι' αυτό αρκετά λεπτομερειακά σε διάφορα

σημεία του βιβλίου. Πρώτον, θα μπορούσε κανείς να πει ότι υπό νεωτερικές συνθήκες δεν μπορεί να υπάρξει δημοκρατία, εάν δεν συνδέεται με ατομικά δικαιώματα ελευθερίας, τα οποία είναι επίσης δικαιώματα στον διαχωρισμό. Δικαιώματα στον διαχωρισμό, στη διαφωνία, στο να λες όχι, καθώς και στο να διαφέρεις. Γιατί μόνο τότε μπορούν οι συναινέσεις, που ενδέχεται κάποτε να παραχθούν, να είναι αυθεντικές συναινέσεις, γιατί δεν θα έχουν προκληθεί από εξωτερικό καταναγκασμό. Αυτό σημαίνει ότι η αρχή της ελεύθερης βούλησης, που επίσης ανήκει στη δημοκρατική διαδικασία, μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο εφόσον η δημοκρατική αρχή στηρίζεται συγχρόνως και σε ατομικά δικαιώματα ελευθερίας, τα οποία όμως περιέχουν τότε –όπως είπε ήδη ο Χέγκελ– και ένα αντικοινοτιστικό στοιχείο, γιατί είναι ακριβώς δικαιώματα διαχωρισμού, λύσης του δεσμού με την ομάδα, χωρισμού από τους άλλους... Και αυτό σημαίνει ότι προκειμένου να υπάρξει κάτι σαν δημόσια αυτονομία ή δημόσια ελευθερία θα πρέπει να υπάρχει ατομική ελευθερία, γιατί η εναλλακτική λύση απέναντι σ' αυτό θα ήταν μια παραδοσιακή κοινωνία, στην οποία διάφορα πράγματα δεν θα μπορούσαν να τεθούν υπό αμφισβήτηση. Η ατομική ελευθερία συνδέεται φυσικά και με το ότι στις νεωτερικές δημοκρατίες δεν υπάρχουν ταμπού. Αυτό σημαίνει ότι όλες οι πεποιθήσεις μπορούν να τεθούν υπό αμφισβήτηση, μπορούν να τεθούν υπό συζήτηση και –πράγμα που είναι ίσως ακόμα πιο σημαντικό– (η ατομική ελευθερία) συνδέεται με το γεγονός ότι δεν υπάρχει μορφή του ευ ζην δεσμευτική για όλους, εκτός από αυτό το, τρόπον τινά, θεμελιώδες στοιχείο που ονόμασα δημοκρατικό κοινωνικό ήθος, το οποίο όμως είναι σχετικά τυπικά καθορισμένο. Κατά τα λοιπά, τα ατομικά δικαιώματα ελευθερίας έχουν, μεταξύ των άλλων, επίσης τη λειτουργία να αφήσουν την απόφαση γύρω από τη μορφή ζωής, γύρω από το ευ ζην στα ίδια τα άτομα. Έτσι ώστε να μην χρειάζεται πλέον να υπάρχουν ουσιαστικά κοινά στοιχεία, εκτός από τον ίδιο τον δημοκρατικό πολιτισμό. Αυτό σημαίνει ότι η θρησκεία γίνεται, με μια ορισμένη έννοια, ιδιωτική υπόθεση. Και, συγχρόνως, μαζί με τη θρησκεία και οι δεσμευτικές μορφές της κοινωνικής αλληλεπίδρασης στην ιδιωτική ζωή, οι οποίες μπορούν επίσης πάντα να τεθούν υπό αμφισβήτηση. Γι' αυτό το λόγο ο δημοκρατικός πολιτισμός είναι πάντα επίσης ένας συγκρουσιακός πολιτισμός.

K.K.: Στο βιβλίο σας επιχειρείτε να ενσωματώσετε τον πυρήνα αληθείας του ρεπουμπλικανισμού της Άρεντ σε μια θεωρία της δημοκρατίας αλά Χάμπερμας. Πώς μπορεί όμως κανείς να παρακάμψει τη διαφορά μεταξύ του προγράμματος μιας συμβουλευτικής δημοκρατίας και αυτού της αστικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας;

A.W.: Αυτό προσπάθησα να δείξω στο δοκίμιο για την Χάννα Άρεντ που περιλαμβάνεται στο βιβλίο μου. Η μομφή μου απέναντι στην Άρεντ είναι ότι στοχάστηκε την ιδέα της συμβουλευτικής δημοκρατίας σε ένα υπερβολικά συγκεκριμένο επίπεδο, σαν να μπορούσαμε, τρόπον τινά, να οικοδομήσουμε μια νεωτερική κοινωνία με βάση την αρχή της συμβουλευτικής δημοκρατίας. Αυτό το θεωρώ κάπως αφελές, εάν το πάρει κα-

νείς κατά λέξη. Σκέφτεται τότε κανείς πολλά-πολλά συμβούλια, τα οποία συνδέονται μετά κατά κάποιον τρόπο μεταξύ τους και δημιουργούν τελικά ένα ανώτατο συμβούλιο. Και αυτό δεν μου φαίνεται να αποτελεί μια εύλογη αρχή για την πολιτική οργάνωση των νεωτερικών, πολύπλοκων κοινωνιών. Εγώ προσπάθησα να δείξω ότι θα έπρεπε μάλλον να πάρει κανείς αυτή την ιδέα της συμβουλευτικής δημοκρατίας ως μια μεταφορά, δηλαδή μια μεταφορά για τις ποικίλες μορφές της

κής δημοκρατίας, δηλαδή στο να πάρουν οι άνθρωποι στα χέρια τους τις κοινές τους υποθέσεις.

Κ.Κ.: Ωραία, αλλά η ιδέα της συμβουλευτικής δημοκρατίας συνδέεται και στην Άρεντ με το γεγονός ότι, αν το δούμε επίσης ιστορικά, υπήρξε πάντα ένας ανταγωνισμός μεταξύ του κεντρικού κράτους και της κοινωνίας πολιτών ή της αυτοοργάνωσης της κοινωνίας. Αυτή η ιδέα περιέχει λοιπόν επίσης την αναγνώ-

αυτοοργάνωσης που στο πλαίσιο της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας είναι δυνατές και, όπως πιστεύω, αναγκαίες, ώστε αυτή η κοινοβουλευτική δημοκρατία να μην είναι απλώς ένας φορμαλισμός. Αυτό που προσπάθησα εδώ να δείξω υπερβαίνει αυτό που ονόμασα προηγουμένως «δημοκρατικό κοινωνικό ήθος», γιατί το ζήτημα εδώ δεν είναι πλέον μόνο η εξασφάλιση, η υπεράσπιση και αναγνώριση δικαιωμάτων, αλλά η χρησιμοποίηση αυτών των δικαιωμάτων. Αυτό σημαίνει ότι θα μπορούσε κανείς να φανταστεί μια δημοκρατική κοινωνία, η οποία θα σεβόταν κατά κάποιον τρόπο τα δικαιώματα όλων, αλλά χωρίς να έχει μετατρέψει παρόλα αυτά τη δημοκρατία σε μορφή ζωής. Το αν αυτή θα είναι κάτι περισσότερο από έναν φορμαλισμό εξαρτάται, μεταξύ των άλλων, και από το αν οι εμπλεκόμενοι, οι πολίτες είναι έτοιμοι να πάρουν τις κοινές τους υποθέσεις στα χέρια τους – σε μορφές αυτοδιοίκησης, για παράδειγμα στα πανεπιστήμια, αυτοοργάνωσης σε πρωτοβουλίες πολιτών, σε ενώσεις της κοινωνίας πολιτών και, γενικότερα, μέσω της ενεργού συμμετοχής στην πολιτική διαδικασία. Έτσι ώστε και στο κατώτερο επίπεδο της κοινωνίας να λαμβάνει χώρα κάτι σαν δημοκρατική αυτοοργάνωση. Και σκέφτομαι ότι, αν κάτι τέτοιο δεν συμβεί, τότε και η πολιτική ελευθερία ζημιώνεται τα μέγιστα, γιατί τότε λείπουν οι όροι ώστε να γεμίσει με ζωή ο οργανισμός της δημοκρατίας και να οδηγηθεί σε αυτό που η Άρεντ συνέδεε πάντα με την ιδέα της συμβουλευ-

ριση αυτού του ανταγωνισμού, ο οποίος ήταν πάντα παρών στη νεώτερη εποχή.

A.W.: Αυτό θα το έλεγα κι εγώ. Είμαι της γνώμης ότι θα πρέπει να σκεφτούμε και μια σχέση έντασης, η οποία προστίθεται εδώ. Αυτό το συζήτησα κάπως πιο λεπτομερειακά στο κείμενο γύρω από τον κοινοτισμό, αλλά και στο δοκίμιο για την Άρεντ, ότι δηλαδή κάθε μορφή της αυτοοργανωμένης δημοσιότητας ή της κοινής δράσης εμπεριέχει φυσικά τη λανθάνουσα τάση της προς τη μερικότητα. Με αυτή την έννοια, το κράτος, το οποίο αντιπροσωπεύει τρόπον τινά ένα κεντρικό επίπεδο, και οι μορφές αυτοοργάνωσης της κοινωνίας πολιτών στις διάφορες εκδοχές τους βρίσκονται σε σχέση αλληλεξάρτησης. Σκέφτομαι ότι αυτές χρειάζονται το κράτος ως αρχή επίλυσης διαφορών και τιθάσευσης, και απ' την άλλη πλευρά το κράτος χρειάζεται αυτούς τους θεσμούς και τις οργανώσεις, τις ενώσεις της κοινωνίας πολιτών, γιατί διαφορετικά δεν μπορεί να είναι ένα δημοκρατικό κράτος. Και το ότι υφίσταται μια σχέση έντασης μεταξύ τους σημαίνει ότι μπορούν πάντα να προκύψουν συγκρούσεις. Η διευθέτηση αυτών των συγκρούσεων αποτελεί τότε ένα μέρος της δημοκρατικής διαδικασίας. Όπως για παράδειγμα, τα πανεπιστήμια μπορούν να αποκοπούν από την κοινωνία και να θέσουν τις δικές τους προτεραιότητες, και γι' αυτό μπορούν φυσικά να υπάρχουν πάντα λόγοι, για τους οποίους τα κράτη αναμει-

γνύονται στην αυτοοργάνωση των πανεπιστημίων. Απ' την άλλη πλευρά, όταν τα κράτη καταργούν την αυτοοργάνωση, την αυτοδιοίκηση, δηλαδή την αυτονομία των πανεπιστημίων, τότε δεν καταστρέφουν μόνο την επιστήμη, αλλά καταστρέφουν και μια προϋπόθεση για τη συνέχιση της ύπαρξής τους ως δημοκρατικών κρατών.

Κ.Κ.: Ένα επιχείρημα ενάντια στην ιδέα μιας συμβουλευτικής δημοκρατίας συνδέεται ακριβώς με την πολυπλοκότητα των νεωτερικών κοινωνιών. Όμως η πολυπλοκότητα συνδέεται με τον οικονομικό και τον γραφειοκρατικό μηχανισμό. Είναι μια δημοκρατική δόμηση της οικονομίας και ίσως και της διοίκησης με βάση το μοντέλο της συμβουλευτικής δημοκρατίας απολύτως αδιανόητη; Θέλω να πω, κάτι τέτοιο θα ερχόταν σε αντίθεση με θεμελιώδεις αρχές της νεωτερικότητας; Θα μπορούσε ίσως κανείς να προσπαθήσει να σκεφτεί μια συμβουλευτική δημοκρατία που δεν θα κάλυπτε μόνο το πολιτικό επίπεδο, αλλά και τα άλλα επίπεδα, για τα οποία μάλιστα είναι χαρακτηριστικό ότι η Άρεντ απέφυγε να τα δει υπό αυτό το πρίσμα, καθώς σκεφτόταν ότι μόνο η πολιτική μπορεί να αποτελέσει το βασίλειο της ελευθερίας. Θα μπορούσε λοιπόν να επιχειρήσει κανείς μια γενίκευση της ιδέας της συμβουλευτικής δημοκρατίας.

A.W.: Κατ' αρχάς θα έλεγα ότι αυτό που ήταν λανθασμένο στην Άρεντ ήταν η τάση της να αποκλείσει τα κοινωνικά προβλήματα ή τα οικονομικά προβλήματα από το πεδίο του πολιτικού. Αυτό σημαίνει ότι τα ζητήματα της ρύθμισης της οικονομίας και τα κοινωνικά ζητήματα αποτελούν ουσιωδώς πολιτικά περιεχόμενα, τα οποία πρέπει να αντιμετωπιστούν, να συζητηθούν και να ρυθμιστούν πολιτικά. Αυτό είναι οπωσδήποτε ορθό. Απ' την άλλη πλευρά, πιστεύω ότι θα πρέπει να αναγνωρίσουμε, πως δεν μπορούμε να οργανώσουμε ολόκληρη την κοινωνία με βάση μοντέλα συμβουλευτικής δημοκρατίας. Αυτό σημαίνει αφενός, ότι στις πολύπλοκες κοινωνίες είναι αναγκαία μια καλά εκπαιδευμένη διοίκηση, γιατί διαφορετικά δεν θα μπορούσαν πλέον να επιλυθούν προβλήματα συντονισμού. Αφετέρου, η οικονομία υπακούει σε διαφορετικές αρχές απ' αυτήν της δημοκρατικής διαμόρφωσης βούλησης. Αυτή είναι μια σημαντική συνέπεια της οικονομίας της αγοράς. Φυσικά, δημοκρατικές μορφές αυτοοργάνωσης είναι νοητές ακόμα και στο πλαίσιο της οικονομίας, για παράδειγμα με τη μορφή των συνεταιρισμών κ.λπ., και ίσως τέτοιες μορφές να ήταν συχνότερες σε μια μεταρρυθμισμένη οικονομία απ' ό,τι είναι σήμερα. Αλλά πιστεύω ότι θα πρέπει κανείς να ομολογήσει πως σε κάθε περίπτωση δεν μπορεί να εκδημοκρατιστεί ολόκληρη η οικονομία. Κάτι τέτοιο θα σήμαινε την εξάλειψη των ορίων μεταξύ σφαιρών, που κάθε μία τους ακολουθεί και μια ιδιαίτερη λογική. Όπως η διοίκηση έχει μια δική της λογική, έτσι έχει και η οικονομία τη δική της, και απ' αυτήν την άποψη η σύνδεση μεταξύ δημοκρατικής πολιτικής, διοίκησης και οικονομίας είναι απλώς ότι μπορούμε να απαιτήσουμε, τόσο η διοικητική δραστηριότητα όσο και οι κανόνες του οικονομικού παιχνιδιού να βρίσκονται απ' τη μεριά τους υπό δημοκρατικό έλεγχο. Αυτό που πρέπει να απαιτήσουμε είναι λοιπόν το πρωτείο της δημοκρατικής πολιτικής απέναντι στη διοίκηση και στην οικονομία. Το πώς θα μπο-

ρούσε να επιβληθεί μια τέτοια πρωτοκαθεδρία επί της οικονομίας στην εποχή του νεοφιλελευθερισμού, αυτό είναι ένα εντελώς ανοικτό ζήτημα.

Κ.Κ.: Όστε λοιπόν θα λέγατε ότι κατ' αρχήν δεν μπορούμε να υπερβούμε αυτό το σχήμα...

A.W.: Ναι, αυτές είναι διαφοροποιήσεις εντός της νεωτερικής κοινωνίας, οι οποίες δεν μπορούν, κατά την άποψή μου να αντιστραφούν ως τέτοιες. Το ζήτημα είναι τότε μάλλον το πώς οι διαφοροποιημένες σφαίρες του πράττειν αλληλεπιδρούν μεταξύ τους.

Κ.Κ.: Σε τι οφείλεται όμως το ότι δεν μπορούμε να υπερβούμε αυτό το πρότυπο; Ποια είναι η δομική αιτία μιας τέτοιας αδυναμίας;

A.W.: Αυτό συνδέεται κατ' αρχάς με την πολυπλοκότητα των νεωτερικών κοινωνιών, η οποία κάνει αφενός αναπόφευκτο ένα επίπεδο σαν κι αυτό της γραφειοκρατίας, εάν πρόκειται εν γένει να επιλυθούν τα προβλήματα συντονισμού της κοινωνικής δράσης. Δεν θα ήταν πλέον δυνατή δράση με προβλέψιμες συνέπειες, εάν δεν υπήρχαν τέτοιες διαδικασίες που να ρυθμίζονται και μέσω διοικητικών συστημάτων. Αφετέρου, η διαφοροποίηση ενός οικονομικού συστήματος δεν μπορεί να αναστραφεί, γιατί ο μηχανισμός της αγοράς –μιλώ εντελώς γενικά, δεν εννοώ την καπιταλιστική αγορά με τη σημερινή της μορφή– είναι ανώτερος απ' όλες τις άλλες μορφές οικονομικής οργάνωσης. Αυτό σημαίνει ότι η προσπάθεια να ελεγχθεί η αγορά άμεσα πολιτικά-διοικητικά, όπως συνέβη στον υπαρκτό σοσιαλισμό, απέτυχε κατά την άποψή μου τελειωτικά.

Κ.Κ.: Πρόκειται λοιπόν μάλλον για ένα λειτουργικό ζήτημα, που δεν έχει να κάνει σε τίποτα με κανονιστικές αρχές;

A.W.: Ναι, δεν πρόκειται για μια κανονιστική διάκριση, είναι μια λειτουργική διαφοροποίηση, η οποία είναι, τρόπον τινά, αναγκαία για την επιβίωση πολύπλοκων κοινωνιών, και γι' αυτό και για τη λειτουργία μιας δημοκρατίας.

Κ.Κ.: Δεν θα το συνδέατε λοιπόν με το ζήτημα της αρνητικής ελευθερίας...

A.W.: Βεβαίως, θα έλεγα ότι με αυτή την έννοια η αρνητική ελευθερία έχει, αν θέλετε, και μια λειτουργική σημασία για τις νεωτερικές κοινωνίες, γιατί αποτελεί την προϋπόθεση αυτού που ονομάζουμε οικονομική δράση με τη νεωτερική έννοια. Έτσι, το νόημα της αρνητικής ελευθερίας δεν είναι μόνο το κανονιστικό νόημα, που ανέφερα προηγουμένως, αλλά επίσης ένα λειτουργικό.

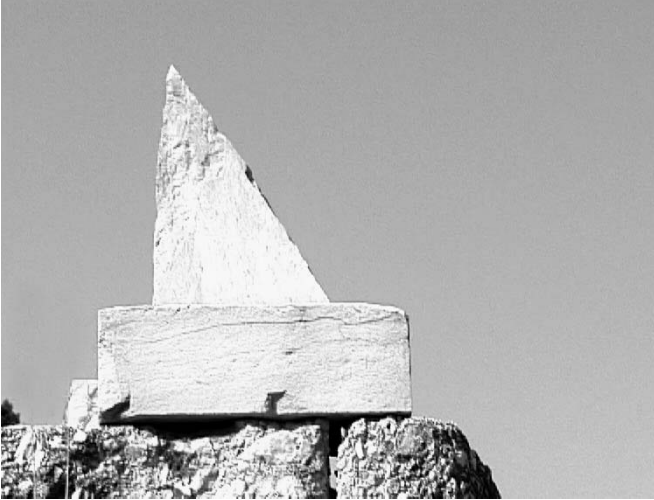
Κ.Κ.: Όστε η κανονιστική πλευρά δεν θα πρέπει αναγκαστικά να συνδεθεί με την ελεύθερη οικονομική δράση...

A.W.: Νομίζω ότι δεν μπορούμε να τις χωρίσουμε τόσο καθαρά.

Κ.Κ.: Τότε η ελεύθερη οικονομική δράση έχει και μια κανονιστική πλευρά.

A.W.: Ναι, εντάξει, μπορούμε να πούμε ότι έχει και μια κανονιστική πλευρά. Θέλω να πω, ο Χέγκελ το συνέδεσε αυτό με την έννοια της ιδιοκτησίας, γιατί η ατομική αυτονομία δεν είναι δυνατή χωρίς την ιδιοκτησία και η ιδιοκτησία είναι αυτό που μπορεί κανείς να απαλλοτριώσει και που μπορεί –εντός ορισμένων ορίων– να το κάνει ό,τι θέλει. Και σ' αυτό ενυπάρχει φυσικά ήδη η δυνατότητα μιας ελεύθερης ανταλλαγής και έτσι η δυνατότητα της αγοράς. Ναι, με αυτή την έννοια έχει

κνύει κατά βάση ο Σμιτ, να μετατρέψουμε τις σχέσεις εξουσίας σε καθαρές διαλογικές σχέσεις –ακούσε πάντα πολεμική ενάντια στην μπουρζουαζία ως τάξη συζητητών– δεν αποτελεί αντίρρηση απέναντι στη δυνατότητα δημοκρατικών μορφών ζωής. Απλώς μας αναγκάζει να τις δούμε πιο ρεαλιστικά. Γιατί, αν οι δημοκρατικές απαιτήσεις νομιμοποίησης θα πρέπει πάντα να έχουν το νόημα ότι οι αποφάσεις και οι νόμοι θα πρέπει να στηρίζονται σε μια αβίαστη συναίνεση όλων των

και η αγορά μια κανονιστική διάσταση. Κατόπιν αυτού δημιουργείται η δυσκολία του να ορίσουμε τα όρια της αυτονομίας του οικονομικού συστήματος.

Κ.Κ.: Μου έκανε μεγάλη εντύπωση ότι στο βιβλίο σας προσπαθείτε να ενσωματώσετε εν μέρει «δύσκολες» θεωρίες στην πολιτική σας ερμηνευτική. Για παράδειγμα, προσπαθείτε να επανερμηνεύσετε τον Καρλ Σμιτ με τρόπο ώστε τα επιχειρήματά του να εμφανιστούν μάλλον ως επιχειρήματα υπέρ των δημοκρατικών θεσμών. Μπορείτε να μας εξηγήσετε σύντομα, γιατί ένα στοιχείο απόφασης συνηγορεί μάλλον υπέρ του υπερβατικού δυναμικού της δημοκρατίας;

A.W.: Θα έλεγα κατ' αρχάς ότι ακολουθώ τον Ντερριντά στην αλλαγή κατεύθυνσης του επιχειρήματος του Καρλ Σμιτ. Δεν ξέρω αν θα διατύπωνα τη βασική σκέψη με τον τρόπο που μόλις τη διατύπωσατε. Κατ' αρχάς προσπάθησα να οικειοποιηθώ επιχειρήματα του Σμιτ με τρόπο ώστε να οδηγήσουν σε μια πιο ρεαλιστική κατανόηση της δημοκρατικής διαδικασίας. Ο Σμιτ χρησιμοποίησε τα ίδια επιχειρήματα προκειμένου να αποκαλύψει τις ορθολογιστικές αυτοερμηνείες της αστικής δημοκρατίας, τις οποίες θεωρούσε απλώς ως αυταπάτες. Πίστευε ότι καταστρέφοντας αυτές τις ορθολογιστικές αυταπάτες στερεί κανείς την αστική δημοκρατία από το θεμέλιό της. Αυτό που επιχειρώ είναι να χωρίσω μεταξύ τους αυτά τα δύο βήματα, λέγοντας ότι η αδυνατότητα, την οποία μας υποδει-

εμπλεκόμενων, και αν μια τέτοια συναίνεση μπορεί στην καλύτερη περίπτωση να προεξοφληθεί από αυτούς που λαμβάνουν τις αποφάσεις, τότε η δημοκρατική νομιμότητα των αποφάσεων δεν θα είναι ποτέ κάτι το μια για πάντα εξασφαλισμένο. Οι δημοκρατικές διαδικασίες και οι διαδικασίες απονομής δικαιοσύνης διαπερνώνται από μια επιτελεστική στιγμή, γιατί στις δημοκρατικές και δικαιοδικές αποφάσεις δεν μπορεί κανείς ποτέ να περιμένει τη συναίνεση όλων των εμπλεκόμενων, αλλά οι επιχειρηματολογίες, που είναι κεντρικές για την δημοκρατική λήψη αποφάσεων, θα πρέπει επίσης πάντα να διακόπτονται. Γιατί αργά ή γρήγορα θα πρέπει απλώς να ληφθεί κάποια απόφαση. Εάν δεν λαμβάνονταν αποφάσεις, τότε η ίδια η δημοκρατική διαδικασία θα παρέλυε. Αυτό σημαίνει ότι οι αποφάσεις είναι αναγκαίες, αλλά με μια ορισμένη έννοια, εάν προϋποθέσουμε μια ισχυρή αρχή δημοκρατικής νομιμότητας, είναι επίσης πρόωρες. Πρέπει να ληφθούν πριν να έχει επιτευχθεί μια αβίαστη συναίνεση όλων των εμπλεκόμενων. Αυτή η ρεαλιστική θεώρηση της δημοκρατικής διαδικασίας σημαίνει φυσικά ότι οι σχέσεις εξουσίας παίζουν ένα ρόλο ακόμα και στον δημοκρατικό διάλογο. Όμως αυτή η ρεαλιστική περιγραφή των δημοκρατικών διαδικασιών δεν αντιφάσκει προς αυτό που σε διάφορα σημεία ονόμασα υπερβατικό χαρακτηρισμό της δημοκρατίας. Γιατί αν στην ιδέα της δημοκρατικής νομιμότητας ανήκει ως ρυθμιστική ιδέα των αποφάσεων μια ιδέα της δικαιοσύνης, την οποία θα μπορούσαμε να συνδέσου-

με με εκείνη μιας αβίαστης συναίνεσης, τότε είναι σαφές ότι αυτή η ρυθμιστική ιδέα δεν μπορεί ποτέ να πραγματοποιηθεί αληθινά και, παρόλα αυτά, αυτή η ίδια η ιδέα περί δικαιοσύνης παραμένει ενεργή ως μια «ρυθμιστική» και υπερβατική στιγμή. Μπορεί κανείς κατά κάποιον τρόπο να δει καθαρά ότι κανένας από τους νόμους που εκδίδονται ή καμία από τις αποφάσεις που λαμβάνονται ή καμία από τις μορφές της εφαρμογής του δικαίου δεν μπορούν να κατανοηθούν ως δίκαιες με μια έσχατη έννοια. Γιατί η δικαιοσύνη είναι κάτι που, όπως λέει ο Ντερριντά, βρίσκεται πάντα καθ' οδόν. Με αυτή την έννοια προσπάθησα απλώς να δείξω ότι η ενσωμάτωση του σμιτιανού επιχειρήματος που ανέφερα στη δημοκρατική θεωρία δεν αντιφάσκει καθόλου με μια κριτική έννοια της δημοκρατίας, η οποία εκκινεί από τη θέση ότι η δημοκρατία είναι κάτι που βρίσκεται διαρκώς σε μια πορεία προς το να γίνει δημοκρατία. Και η δικαιοσύνη είναι κάτι που να μην λειτουργεί ως ρυθμιστική ιδέα για τις αποφάσεις εδώ και τώρα, αλλά εν τούτοις βρίσκεται πάντα καθ' οδόν. Αυτό σημαίνει ότι αντισταθμίζω τον τονισμό της επιτελεστικής στιγμής της απόφασης με τον υπερβατικό χαρακτήρα των βασικών αρχών της ίδιας της δημοκρατικής διαδικασίας λήψης αποφάσεων, οι οποίες δεν μπορούν ποτέ να προσδιοριστούν με βάση αυτό που έχει επιβληθεί ή αναγνωρισθεί κάθε φορά ως δίκαιο ή νόμιμο.

K.K.: Φαίνεται όμως ότι αυτό το υπερβατικό δυναμικό της δημοκρατίας βρίσκεται στη σημερινή συγκυρία, τουλάχιστον εν μέρει, σε κίνδυνο. Μια μονόπλευρη, στρατιωτική και οικονομική διαδικασία παγκοσμιοποίησης με καταστροφικές συνέπειες βρίσκεται υπό εξέλιξη, ενώ η πολιτική αναλαμβάνει όλο και περισσότερο το ρόλο να νομιμοποιεί εκ των υστέρων τα πραγματοποιητικά αποτελέσματα αυτής της διαδικασίας. Ποια θα μπορούσαν να είναι τα αίτια αυτής της «αδυναμίας της πολιτικής»; Υπάρχουν πέρα από τυχαία αίτια και άλλα, τα οποία θα μπορούσε κανείς να τα ονομάσει «δομικά»;

A.W.: Μερικά απ' τα αίτια είναι κατ' αρχάς προφανή. Έχουμε την απόλυτη αποτυχία του σοσιαλιστικού κινήματος. Δεν πρόκειται απλώς για το γυμνό γεγονός της αποτυχίας, αλλά για μια αποτυχία που ήταν αναγκαία, τρόπον τινά, για εσωτερικούς λόγους. Αυτό σημαίνει ότι όχι μόνο ο υπαρκτός σοσιαλισμός δεν λειτούργησε, αυτό είναι το λειτουργιστικό επιχείρημα, αλλά επίσης αγνόησε θεμελιώδη κανονιστικά ζητούμενα μιας νεωτερικής έννοιας της ελευθερίας. Με άλλα λόγια, δεν κατανόησε την εσωτερική συνάφεια μεταξύ των ατομικών δικαιωμάτων ελευθερίας και των πολιτικών δικαιωμάτων συμμετοχής, η οποία είναι συγκροτητική μιας νεωτερικής αντίληψης περί δημοκρατίας, και έτσι δεν την ενσωμάτωσε επίσης στο πολιτικό του πρόγραμμα. Και αυτός είναι φυσικά κατ' αρχάς ένας λόγος, για τον οποίο η προβληματική, που ήταν για παράδειγμα κεντρική στον Μαρξ, δεν λαμβάνεται πλέον σοβαρά υπόψη ως τέτοια: Η αποτυχία του σοσιαλισμού θεωρείται ως επαρκής λόγος για την απόρριψη κάθε σοβαρής κριτικής στη σημερινή καπιταλιστική οικονομία. Αυτό είναι το έδαφος, πάνω στο οποίο έγινε δυνατή η κυριαρχία της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας. Παρ' όλα αυτά, το σοσιαλιστικό κίνημα στηριζόταν σε μια σαφή αντίληψη ενός θεμελιώδους δομικού προ-

βλήματος της καπιταλιστικής κοινωνίας, το οποίο δεν έχει με κανένα τρόπο λυθεί. Θα μπορούσε μάλιστα κανείς να πει –όπως το διάβασα πρόσφατα σε ένα άρθρο στην εφημερίδα– ότι τα προβλήματα της καπιταλιστικής παγκοσμιοποίησης έχουν ήδη πολύ καλά περιγραφεί στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* του Μαρξ. Το ότι μπόρεσε να δημιουργηθεί η επίφαση πως ο καπιταλισμός επιβλήθηκε τελειωτικά, τρόπον τινά όχι απλώς εκ των πραγμάτων αλλά και από μια κανονιστική άποψη, έχει να κάνει ακριβώς με το ότι μέχρι τώρα δεν αναπτύχθηκαν κάποιες αληθινά πειστικές εναλλακτικές λύσεις. Θα έλεγα ότι η ανάπτυξη τέτοιων εναλλακτικών λύσεων είναι ένα αίτημα για το μέλλον, αλλά είναι εξίσου πιθανό να μην υπάρξουν τέτοιες εναλλακτικές λύσεις. Κάτι τέτοιο δεν θα σήμαινε απλώς την παραπέρα ανάπτυξη μιας διαδικασίας πραγματοποίησης καθώς και μια, όπως πιστεύω, ευρεία διαδικασία εξαθλίωσης μεγάλων κομματιών του κόσμου –κάτι που συμβαίνει ήδη σήμερα–, αλλά ενδεχομένως και μια πραγματική κατάρρευση των υπαρκτών δημοκρατικών πολιτισμών. Γιατί, στο βαθμό που η οικονομία εισβάλλει με τις ακατάσχετες νομοτελείες της και στους τομείς της πολιτικής, παρεμβαίνοντας έτσι σε σφαίρες που μέχρι τώρα δεν κατανοούνταν με βάση οικονομικά κριτήρια, όπως για παράδειγμα στα πανεπιστήμια, τα οποία μέχρι τώρα δεν διοικούνταν σύμφωνα με το πνεύμα της επιχειρηματικής ορθολογικότητας, στο βαθμό λοιπόν που συμβαίνει κάτι τέτοιο συρρικνώνεται το πεδίο του πολιτικού. Με αυτή την έννοια ξαναγίνεται κατά κάποιον τρόπο επίκαιρη η ριζοσπαστική κριτική της παλαιάς κριτικής θεωρίας, όπως αυτή διατυπώθηκε για παράδειγμα στη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* των Χορκχάιμερ και Αντόρνο (ελληνική μτφρ.: Νήσος, Αθήνα 1996), γιατί ο φόβος που κινητοποιούσε αυτή τη ριζοσπαστική κριτική, δηλαδή ο φόβος μπροστά σε ένα απόλυτο πλέγμα πραγματοποίησης της κοινωνίας, φαίνεται να έχει ξαναγίνει περισσότερο επίκαιρος απ' ό,τι φαινόταν να είναι στην εποχή του λίγο-πολύ λειτουργούντος δημοκρατικού κράτους πρόνοιας. Εδώ θα πρέπει να προσθέσουμε ότι σε αυτή τη διαδικασία δεν συνέβαλε φυσικά μόνο η αποτυχία του σοσιαλισμού, αλλά και η κρίση του κράτους πρόνοιας – χωρίς να μπορώ, ωστόσο, να πω αν πρώτη ήταν η κρίση του κράτους πρόνοιας ή μήπως η κρίση του κράτους πρόνοιας υπήρξε η ίδια έκφραση μιας αυτονομημένης νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας και πολιτικής. Ενδιαφέρουσα είναι βεβαίως και η σύμπραξη νεοφιλελεύθερης οικονομίας και στρατιωτικών μέσων κυριαρχίας, που σήμερα έχουν συνάψει μια μοιραία συμμαχία, πάνω απ' όλα στην αμερικανική πολιτική. Παρ' όλο που –αυτό θα έπρεπε να προσθέσουμε εδώ– η αμερικανική πολιτική υπήρξε στο παρελθόν εντελώς αμφίσημη, γιατί η ρητορική των ανθρωπίνων δικαιωμάτων χρησιμοποιήθηκε αφενός στην αμερικανική πολιτική, προκειμένου να επιβληθούν οικονομικά και στρατιωτικά συμφέροντα, και ωστόσο χρησιμοποιήθηκε αφετέρου και «μη-ιδεολογικά» –όπως για παράδειγμα στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο– δηλαδή για χάρη του αγώνα ενάντια στην απόλυτη βαρβαρότητα του ναζισμού. Με αυτή την έννοια πρόκειται για εξαιρετικά αμφίσημες εξελίξεις, στις οποίες όμως τον τελευταίο καιρό κυριαρχεί πραγματικά κάτι σαν ένας παγκόσμιος οικονομισμός με την υποστήριξη της στρατιωτικής δύναμης,

έναν συνδυασμό που μου φαίνεται εξαιρετικά απειλητικός για το μέλλον των δυτικών δημοκρατιών.

Κ.Κ.: Φαίνεται λοιπόν ότι χρειαζόμαστε νέες ιδέες, χωρίς να έχουμε κατά νου μια έσχατη, ολοκληρωτική λύση των προβλημάτων μας. Χρειαζόμαστε μια ριζοσπαστικοποίηση του δημοκρατικού προτάγματος προκειμένου να αντιμετωπίσουμε τα νέα δυναμικά κρίσης, για παράδειγμα τον ισλαμικό φονταμε-

νοια, η θεωρία της δημοκρατίας έγινε κατά κάποιον τρόπο ουσιαστικές κομμάτι μιας δυνατής κριτικής θεωρίας. Μέχρι εδώ θα υπερασπιζόμουν αυτή την επιλογή. Όμως έχετε απολύτως δίκιο όταν λέτε ότι σήμερα έχει κανείς αναπόδραστα την εντύπωση πως αυτό το είδος κανονιστικής θεωρίας δεν επαρκεί αληθινά, προκειμένου να πραγματοποιούμε τα προβλήματα που προκύπτουν από το γεγονός ότι η κανονιστική ουσία της δημοκρατίας κινδυνεύει να εξαλειφθεί υπό το βάρος δομικών

ναλισμό, τον κίνδυνο ενός περιορισμού των φιλελεύθερων και πολιτικών ελευθεριών, τον κίνδυνο μιας οικολογικής κατάρρευσης, ακόμα και ένας παγκόσμιος πόλεμος ξαναγίνεται πιο πιθανός. Εάν κατά τη δεκαετία του '90 ασχοληθήκαμε στη θεωρία με την εννοιολογική αποσαφήνιση των θεμελίων των δημοκρατικών θεσμών, τώρα έχω την αίσθηση ότι δεν μπορούμε πλέον να αποφύγουμε τον αναστοχασμό πάνω στις περαιτέρω, ουσιαστικές προϋποθέσεις της δημοκρατίας. Μιας νεωτερικής δημοκρατίας, η οποία δεν θα έπρεπε να είναι μόνο ελευθεριακή και εξισωτική αλλά επίσης οικολογική, κοινωνική και διεθνιστική. Πως βλέπετε τις δυνατότητες για έναν τέτοιο θεωρητικό αναστοχασμό σήμερα; Υπάρχουν άνθρωποι, που κατά την άποψή σας εργάζονται ή θα μπορούσαν να εργαστούν προς αυτή την κατεύθυνση;

A.W.: Κατ' αρχάς ως προς το πρώτο σημείο. Είναι βεβαίως πολύ ενδιαφέρον το ότι τις τελευταίες δεκαετίες αυτές οι κανονιστικές προσπάθειες ανακατασκευής έπαιξαν έναν τεράστιο ρόλο στην πολιτικοφιλοσοφική συζήτηση, παραμερίζοντας έτσι τα δομικά προβλήματα, που κατά κάποιον τρόπο απειλούσαν πάντα την πραγματοποίηση αυτών των ιδεών. Νομίζω ότι αυτό έχει να κάνει με το ότι η αριστερά ήταν κατ' αρχάς αναγκασμένη να επαναπροσανατολιστεί. Αυτό σημαίνει ότι τα μαρξιστικά θεωρητικά μέσα δεν επαρκούσαν πλέον, γιατί είχαν τα ίδια αποδειχθεί προβληματικά. Με αυτή την έν-

προβλημάτων των νεωτερικών δημοκρατιών. Με αυτή τη διάγνωση θα συμφωνούσα. Απ' αυτό προκύπτει ήδη ότι θα ήταν αναγκαίο να επεκτείνουμε τον θεωρητικό αναστοχασμό και σε άλλα προβλήματα. Και υπάρχουν μερικοί άνθρωποι που το επιχειρούν, για παράδειγμα ο Μπουρντιέ ή μερικοί κριτικοί οικονομολόγοι, ο Αμάρτυα Σεν και άλλοι, και φυσικά και οι άνθρωποι των ΜΚΟ που ασκούν κριτική στην παγκοσμιοποίηση. Αλλά δεν νομίζω ότι μέχρι τώρα έχουν προκύψει εδώ ισχυρά θεωρητικά εγχειρήματα. Και ένα αποφασιστικής σημασίας σημείο μου φαίνεται να είναι το γεγονός ότι δεν υπάρχει μέχρι τώρα κάποιος συνεχιστής αυτού που έκανε κάποτε η κριτική της Πολιτικής Οικονομίας. Αυτό σημαίνει ότι μέχρι τώρα δεν υπάρχουν εναλλακτικά προγράμματα για μια δημοκρατικά τιθασειμένη οικονομία, τα οποία θα διατηρούσαν τόσο τα λειτουργικά όσο και τα ελευθεριακά πλεονεκτήματα της αγοραίας οικονομίας. Αυτό φαίνεται να είναι το πραγματικό δομικό πρόβλημα. Μπορώ μόνο να πω ότι βλέπω το πρόβλημα, ότι θα έπρεπε να το αναλύσουμε πιο λεπτομερειακά, αλλά δεν έχω εδώ κάποια απάντηση.

Κ.Κ.: Ίσως να είναι ήδη αρκετά σημαντικό το να βλέπει κανείς το πρόβλημα. Έχω την αίσθηση ότι οι διανοούμενοι έχουν γίνει σήμερα πολύ επιφυλακτικοί ακόμα και στο να θέτουν τέτοια ερωτήματα.

A.W.: Αυτό είναι αλήθεια, και θα έλεγα ότι αυτό είναι η συνέ-

πεια της νίκης της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας, γιατί καθένας που τολμάει σήμερα να θέσει τέτοια ερωτήματα, εκτίθεται στην υποψία ότι είναι τρελός, ότι είναι κάποιος που δεν αναγνωρίζει τις νομοτέλειες της πραγματικότητας, ότι είναι ένας κρυπτοκομμουνιστής ή κάτι παρόμοιο. Αυτό είναι αλήθεια και το εκλαμβάνω ως ένα από τα χειρότερα πράγματα, το γεγονός δηλαδή ότι μια προοπτική υπέρβασης έχει ουσιαστικά πέσει ήδη ως τέτοια σε ανυποληψία, ότι κάθε προσπάθεια να σκεφτούμε κάτι πέρα από το status quo υπόκειται ουσιαστικά στην υποψία για τρέλα. Και με αυτή την έννοια μπορούμε να παρακάμψουμε αυτή την υποψία μόνο μέσω καλύτερης θεωρητικής εργασίας, μέσω της σταδιακής διαμόρφωσης δυνάμεων αντίστασης, μέσω πρακτικής φαντασίας και μέσω μιας ανανέωσης της πολιτικής.

Κ.Κ.: Ναι, ακριβώς, σε αυτό το ζήτημα ενυπάρχει φυσικά και μια πολύ έντονα πρακτική στιγμή. Το να υπάρξουν δηλαδή άνθρωποι που θα σκεφτούν διαφορετικά και θα εκφραστούν διαφορετικά. Για κάτι τέτοιο χρειάζεται κανείς και θάρρος.

A.W.: Κάτι τέτοιο εξαρτάται σίγουρα και από την επιτυχία πρακτικών πειραμάτων. Γιατί η προσπάθεια να σκεφτούμε έναν δημοκρατικό έλεγχο των οικονομικών διαδικασιών προσκρούει πάντα σε αυτό το παλιό μαρξικό πρόβλημα, ότι δηλαδή –δεν θέλω εδώ να μιλήσω για επανάσταση– η ριζική αλλαγή της οικονομίας είναι ουσιαστικά δυνατή μόνο σε παγκόσμιο επίπεδο. Αυτό σημαίνει ότι τα τοπικά πειράματα δημοκρατικής τιθάσευσης της οικονομίας είναι, έτσι όπως εκτυλίσσονται σήμερα τα πράγματα, σχεδόν νομοτελειακά καταδικασμένα σε αποτυχία. Μπορεί κανείς να αλλάξει λίγο μερικά στοιχεία, μπορεί να κάνει λίγο περισσότερη κοινωνική πολιτική, όπως σήμερα συνεχίζουν να κάνουν οι Ευρωπαίοι σε σχέση με τους Αμερικανούς, αλλά συνολικά φαίνεται μάλλον και στην Ευρώπη να εξαπλώνεται όλο και περισσότερο ένα νεοφιλελεύθερο μοντέλο. Και αν αποδεχθούμε κατ' αρχάς ορισμένες παραμέτρους ως δεδομένες, τότε αυτό χαρακτηρίζεται από μια ορισμένη αναγκαιότητα. Με αυτή την έννοια, το ερώτημα είναι πώς μπορεί κανείς να αντιμετωπίσει μια τάση, για την οποία έχουμε λόγους να πιστεύουμε ότι θα μπορούσε να έχει και ότι έχει ήδη καταστροφικές συνέπειες. Αλλά κάτι τέτοιο θα το αρνούσαν φυσικά οι εκπρόσωποι της νεοφιλελεύθερης οικονομίας...

Κ.Κ.: Αυτό που με εντυπωσιάζει πάντα στη συγκαρινή πολιτική συζήτηση συνδέεται με κάτι που έλεγε παλιότερα και ο Καστοριάδης. Είχε την άποψη ότι στην περίπτωση που θα κατέρρεε κάποτε ο υπαρκτός σοσιαλισμός θα είχαμε πάλι τη δυνατότητα να ξαναστοχαστούμε με τον ορθό τρόπο αυτό το πρόταγμα. Στην πρώιμη νεότητά μου πίστευα κι εγώ σ' αυτή τη δυνατότητα, ότι δηλαδή θα ήμασταν τότε περισσότερο ελεύθεροι να μιλήσουμε για τον σοσιαλισμό. Τότε θα μπορούσαμε επιτέλους να μιλήσουμε για τα πραγματικά προβλήματα. Πιο πριν δεν μπορούσαμε, γιατί βρισκόμασταν πάντα κατά κάποιον τρόπο σε θέση άμυνας απέναντι στο σοσιαλισμό.

A.W.: Ναι, αυτό το έλεγα κι εγώ πάντα. Αλλά κατά περίεργο τρόπο προέκυψε το αντίθετο.

Κ.Κ.: Κατά περίεργο τρόπο συνέβη ακριβώς το αντίθετο, ότι δηλαδή τώρα δεν συζητάμε καθόλου γύρω απ' αυτό, ότι δεν φτάνουμε καν σε μια συζήτηση γύρω απ' αυτό. Και αυτό πιστεύω ότι έχει σίγουρα σοβαρές συνέπειες για τους νεαρούς διανοούμενους, που είναι τόσο επιφυλακτικοί να μιλήσουν για κάτι τέτοιο.

A.W.: Η βασική αντίσταση αυτή τη στιγμή μπορεί πρακτικά να ανεβρεθεί σε αυτή την κριτική της παγκοσμιοποίησης, π.χ. εκείνη του ΑΤΤΑC, αλλά αυτή είναι, όσο μπορώ να δω, ακόμα μια σχετικά ασαφής και θεωρητικά όχι ιδιαίτερα ανεπτυγμένη αντίσταση, η οποία είναι επίσης από ορισμένες απόψεις απλώς αμυντική. Αυτό θα μπορούσε φυσικά να οδηγήσει και σε μια μετατροπή αυτής της άμυνας σε υπεράσπιση τοπικών δομών, δηλαδή σε μια πραγματική στρατηγική αντιπαγκοσμιοποίησης, η οποία θα μπορούσε να γίνει και αντιδραστική.

Κ.Κ.: Αν και η δομή τέτοιων οργανώσεων ή και των διαδηλώσεων, που οργανώνονται κάθε τόσο, είναι βέβαια διεθνιστική. Πρόκειται λίγο-πολύ για ένα διεθνές, αντιεραρχικό δίκτυο ομάδων με διαφορετικούς ιδεολογικούς προσανατολισμούς...

A.W.: Ναι, αυτό είναι αλήθεια, στο μεταξύ αυτές οι δομές έχουν παγκοσμιοποιηθεί. Με αυτή την έννοια μπορεί να ενυπάρχουν σ' αυτές και ορισμένες προσπάθειες για μια εναλλακτική, δημοκρατική μορφή της παγκοσμιοποίησης. Κάτι σαν μια παγκοσμιοποίηση δημοκρατικού τύπου φαίνεται να είναι αναγκαίο, προκειμένου να μπορέσουμε και μόνο να σκεφτούμε δρόμους που οδηγούν σε διαφορετική κατεύθυνση.

Κ.Κ.: Φαίνεται λοιπόν να έχουμε πολλή θεωρητική και πρακτική δουλειά μπροστά μας. Ευχαριστώ πολύ για την ενδιαφέρουσα συζήτηση.